

УРБАНОНІМІЯ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ АСПЕКТІ

Стаття присвячена проблемі порівняльного вивчення національно-культурних реляцій просторових уявлень в українській та англійській мовах. Основна увага приділяється аксіологічно-когнітивному аспекту локусу місто.

Ключові слова: урбанізація, локус, конотація, просторова номінація.

Богуцький В.Н. Урбанонимия в национально-культурном аспекте. *Статья посвящена проблеме сопоставительного изучения национально-культурных реляций пространственных представлений в украинском и английском языках. Основное внимание уделяется аксиологическо-когнитивному аспекту локуса город.*

Ключевые слова: урбанизация, локус, коннотация, пространственная номинация.

Bohutskiy V.M. Urbanimity in a National and Cultural Aspect. *The article is devoted to the problem of the comparative analysis of the study of national and cultural reports of spatial conceptions in Ukrainian and English languages. Main attention is paid to the axiological and cognitive aspect of the locus city.*

Keywords: urbanization, locus, connotation, spatial nomination.

У процесі розвитку й удосконалення культурної свідомості людства, формування та зміни структури суспільних відносин, утворення держав і націй розширювався, ускладнювався, урізноманітнювався й арсенал просторових номінацій як загальнолюдського, так і етноспецифічного характеру.

Одним із визначальних факторів у цьому плані став процес урбанізації (франц. *urbanisation*, від латин. *urbanus* – міський, *urbs* – місто), що її розуміють як «історичний процес зростання ролі міст у розвитку суспільства, який охоплює соціально-професійну, демографічну структуру населення, його спосіб життя, культуру, розміщення продуктивних сил, розселення тощо. Урбанізація справляє значний вплив на розвиток різних соціально-економічних формацій і держав, саме з містами пов'язані основні досягнення цивілізації» [7: 72–73].

Початок урбанізації, тобто появу перших міст, датують приблизно 3000-м роком до н. е. Однак, як зазначив американський соціолог А. Джонсон, зростання міст упродовж усього цього періоду було достатньо повільним, допоки наприкінці XVIII ст. не почалася індустріальна революція. Із цього часу урбанізація стала проривним явищем [6: 286], яке докорінно змінило не лише обличчя старої Європи, але торкнулося й інших частин світу, перетворивши міста на центри соціального й культурного прогресу, контрапункти сучасної урбаністичної цивілізації [9: 83]. Концентрація населення в містах як великих спільнотах, «організованих, головним чином, навколо виробництва послуг і готових товарів» [6: 286], спричинила формування особливого різновиду суспільного життя, яке Л. Вірт, один із головних представників Чиказької школи соціології (Р. Парк, Е. Берджес, Р. Радфільд), зв'язавши у своїй роботі «Urbanism as a Way of Life» воедино характеристики просторової й соціальної організації великого міста, визначив як урбанізм – стан, «при

якому досягається велика чисельність, щільність і гетерогенність місцевого населення» [3: 218]. Відмінними особливостями способу життя, спричиненого міським середовищем, є підсилення його анонімності й формального зв'язку між людьми, а також складний характер розподілу праці [4: 57-74].

Стрімке зростання кількості міського населення у XVIII-XIX ст. (у 1800 р. населення міст становило 3 % від загальної кількості населення Землі; у 1900 – 14 %; у 1975 – 41 %; за прогнозами соціологів, у 2025 р. частка міського населення становитиме 60 % усього населення планети [6: 286]), інтенсивне формування урбаністичної цивілізації змінило «природний стан суспільства», спричинило розвиток нової світоглядної парадигми, де акцентуації зазнали соціально-групові, матеріально-виробничі відносини, зробивши традиційні родинні зв'язки менш важливими [2: 373].

Процес підняття нових європейських міст став одним із вагомих і незаперечних факторів, які сприяли розширенню й урізноманітненню діапазону засобів просторової номінації. «Місто як “друга природа” становить антропогенний ландшафт, [тобто] природне середовище, змінене специфічною активністю людини. Місто є принципово штучним», – робить слушний висновок Г. Горнова [5: 17]. При цьому, як наголошують сучасні дослідники, унаслідок нерозривного зв'язку міста з природою людини, її потребами, місто виявляється тією універсалиєю, яка створює новий спектр епістемологічних можливостей на шляху «антропоцентричної» концептуалізації дійсності, об'єднує «світ міста» і «світ людини» і дозволяє у такий спосіб осмислювати одне через інше [1: 83].

Виходячи з тези про те, що мовна свідомість етносу визначається його сукупним знанням про навколишній світ, логічно припустити, що кількісний і якісний показники урбанолексем (тобто лексичних одиниць, що виформовують семантичне поле «місто») як засобів верифікації особливостей феномену міста в кожній конкретній національно-мовній картині світу (НМКС) безпосередньо пов'язані з кількістю урбанізованого населення в межах того чи того мовного соціуму. З огляду на обраний нами українсько-англійський зріз проблеми зазначимо, що на сьогодні Велика Британія є однією з найбільш урбанізованих країн світу (після Бельгії та Нідерландів – 97 % урбанізації). Тут частка міського населення сягає 91 % (в інших розвинутих країнах цей показник є меншим і становить: у США – близько 73 %, у Франції – 78 %, у Німеччині – близько 85 %). Натомість в Україні, яка (на відміну від Англії) не входить до числа лідерів світового економічного розвитку, рівень урбанізації є набагато нижчим – близько 68 %. Така видима диспропорція пояснюється не лише більш сприятливими кліматичними та ландшафтними умовами для ведення сільського господарства в більшості регіонів України, але й фактами національної історії в країні, соціально-економічний розвиток якої (а відповідно й процеси індустріалізації та урбанізації) був відтермінований вирішенням пріоритетних завдань фізичного збереження етносу в умовах тривалого чужоземного панування в часи Середньовіччя (монголо-татарська навала в Україні), а також військово-політичними конфліктами Новітньої доби.

Одразу зазначимо, що найбільш широко лексема *місто* і пов'язані з нею аксіологічні уявлення мовного соціуму відображено в пареміологічному фонді української мови. Це, на нашу думку, зумовлено головним чином тим, що в Україні найдовше в Європі (у вигляді кріпацтва, яке було скасовано лише 1861 р.) зберігалися пережитки феодального суспільно-економічного устрою, унаслідок чого ще на початку ХХ ст. на території країни переважав патріархально-селянський тип культури, позначений загальним негативним ставленням до міста і відкритим протиставленням устрою й цінностей міського і сільського життя.

Яскравого негативного конотування в українських пареміях зазнають, насамперед процеси відтоку сільського населення на заробітки в місто, спричиненого скасуванням кріпацтва і початком індустріалізації, а також характерні прикмети відмінного від сільського економічного устрою міського життя (місто — це передусім ринок), що можуть бути узагальнені когнітемою «у місті можна багато чого купити, але для цього потрібні гроші; без грошей у місті нема чого робити»: *Біжить, як швець з чобітьми на місто* [8: 465]; *До міста по гроші, а на село по розум* [8: 465]; *В місті, як у тісті, а без грошей нема чого їсти* [8: 465]; *На місті так: куп, та й лун* [8: 465]; *Без грошей в город — сам собі ворог* [8: 465]; *В місті добре тільки кому-небудь калач купувати* [8: 465] тощо. Наведені приклади також дають підстави зробити висновок не лише про дихотомію міста і села в українській етносвідомості — як переважно сільській, але й про ідентифікацію міста як чужого простору: *Без грошей до міста, без солі додому* [8: 465]. Контраверсійність у даному випадку виникає завдяки опозиції транслокативів (мовних засобів, що позначають переміщення об'єкта в певному напрямку): *до міста — додому*. Водночас превалююча зайнятість міського населення у сфері промислового виробництва, а відтак його відірваність від сільськогосподарської діяльності, від землі-годувальниці сприймалася (як видається, й донині сприймається) українською етносвідомістю як нестача продуктів харчування: *В місті ... без грошей нема чого їсти* [8: 465]; *Городня — голодня* [8: 585] і т. ін.

У свідомості українського етносу село протиставляється місту як осередок житейської мудрості й високих моральних цінностей: *До міста по гроші, а на село по розум* [8: 465]; *Міське телятко, а сільське дитячко* [8: 465] тощо. Принагідно зазначимо, що антитеза «село-місто» як антитеза моральності й аморальності відбилася й у творчості українських письменників другої половини ХІХ ст. (тобто періоду початку промислового розвою в Україні) — Івана Франка (оповідання бориславського циклу), Панаса Мирного («Гуляща») й ін.

Специфічної негативної актуалізації в українських пареміях з ядерним компонентом *місто* зазнає й така характерна прикмета міського життя, як скупченість населення, натовпи людей на вулицях, де легко «промишляти» злодіям, що відбулося у приказці *По місту ходячи, розинків не продавай (рота не роззявляй)* [8: 465] — не лови гав; пильнуй, аби тебе не обікрали.

Дихотомія локусів «місто» і «село» використовується українською мовною свідомістю для ідентифікації певного типу комунікативної ситуації: *ні к селу, ні к городу* — [сказати щось] недоречно, невчасно, невпопад, або ж людської

особистості, позбавленої яскравих індивідуальних рис: *ні к селу, ні к городу* – [людина] так собі; *ні риба, ні м'ясо; ні туди, ні сюди; ні нашим, ні вашим*.

Разом із цим на місто переносяться й уявлення про особливий характер звичаїв, що панують у кожній місцевості. При цьому у свідомості сільського населення формується уявлення про зарозумілість городян: *Що город, то норов* [8: 358]; *Що город, то гонор* [8: 358]. Це призводить до формування слотової групи «зверхність міських жителів у ставленні до селян», до якої в останні десятиліття внаслідок досягнень урбанізації в Україні увійшли зневажливі оцінні маркери *село, селяк*, а також вираз *село і люди*, де іронічно конотується назва популярної в радянський час телепередачі («Село і люди»). Ці слова й вирази об'єднуються спільною ідеєю про «меншовартісність» селян щодо рівня освіти, побутової культури, компетентності, шодо найновіших досягнень технічного прогресу, «застарілість» сільських моральних звичаїв, відсталість від моди (порівняно з жителями міст, особливо мегаполісів).

Проте така семантична деривація становить радше виняток і не змінює загального висновку про домінуюче негативне конотування локусу *місто* в українській мовній картині світу (МКС).

Дещо інша аксіологічність питома для локусів *town* і *city* в англійській мовній картині світу. Сучасна назва *town* розвинулась з д.-англ. *tun*, що мало значення «обгороджена територія зі спорудами у середині», згодом *село*. Значення «населений пункт, більший ніж село» (уперше зафіксовано 1154 р.) сформувалось уже після Норманського завоювання під впливом франц. *ville*. Сьогодні ця тополексема вживається стосовно як великих міст, так і міст середнього розміру. Тому більшість англійських паремій (8 одиниць) пов'язана саме з цією лексемою. Як типологічно споріднене для української та англійської НМКС відзначимо явище негативного конотування міста в приказці, що датується ще XVI ст. *The God made man and man made town*, зміст якої вкладається у схему «добре / погано» і витлумачується зазвичай так: *Створене Господом завжди краще за те, що створила людина*. Примітно в даному випадку, що в ролі того недосконалого й гріховного, створеного людиною, свідомість етносу ідентифікує саме місто.

Як і в українській МКС, в англійській відображено певне протистояння мешканців міст та сільської місцевості, що знайшло своє відображення у прізвиськах-метафорах *town mouse / country mouse* – *досл. міська миша / сільська миша*, тобто городянин / житель сільської місцевості, однак воно не бається як гостре й принизливе для мешканців сільської місцевості.

Специфіка міського життя, яке мислилося відмінним від сільського вже наприкінці XVII ст., відбилосся у фразеологізмі *on the town*, вперше зафіксованому 1712 р. у значенні *провадити світське / публічне життя*. Звідси походить й інший вираз – *man about town* – *мужчина на ціле місто* (пор.: укр. *хлопець / дівка на все село*), уперше зафіксований ще 1734 р. Цей вираз використовується на позначення соціально активного, досвідченого в життєвських справах чоловіки, завідника дорогих нічних клубів, театрів, ресторанів, тобто того типу чоловіків, соціальна поведінка яких сьогодні – навіть поза межами англомовного світу – ідентифікується за допомогою англійської лексеми *playboy*. У наведеному вислові урбанолексема *town* презентує місто як

осередок світського життя, протиставлене звичаям сільської місцевості.

Цікавим для аналізу видається і вислів *go to town* – *досл. йти до міста*, який фіксується від 1933 р. – *братися за щось завзято, з енергією*. Уважаємо, не буде помилкою стверджувати, що така семантика й позитивна оцінність спричинені чітко сформованими на той час у свідомості західного світу уявленнями про місто як центр ділової активності, більш широкими (аніж у селі) можливостями для індивідуальної кар'єри й досягнення відповідного рівня добробуту (пор.: укр. *в місто на заробітки*).

Водночас відверто негативні конотації в англійській МКС пов'язані з лексемою *city* – *велике місто*: *city slicker* (амер.) – *чепурун, франт, джэнджик; fat city* – *матеріальний достаток; ірон. становище гірше бути не може* (її появу, вочевидь, слід пов'язати з формуванням міської буржуазії, представників якої і в інших західноєвропейських країнах з раннім капіталістичним розвитком іменували *жирним людом*); *go up and down the city road* – *водиться по міській дорозі від шинку до шинку, витрачаючи всі гроші на спиртне*. Останній із наведених висловів пов'язаний зі сценарієм витрати усіх грошей в міському шинку (пабі) на спиртне і як такий реферує з когнітемою «місто потребує грошей / витягає гроші», широко презентованою, як ми зауважували вище, і в українському пареміологічному фонді.

Отже, в українській етносвідомості локус *місто* зазнає здебільшого негативних конотацій (12 одиниць) і протиставляється локусу *село*, що презентує здебільшого ціннісний «верх» (4 одиниці; виняток – одиниці, що утворюють слот «зверхність городян» – 3; нейтральна оцінність – 2 одиниці), тоді як в англійській МКС локус *town* аксіологізується позитивно в 1 випадку, нейтрально (указуючи на віднесеність до міського життя) – у 3 випадках, негативно – 1; *city* зазнає тільки негативних конотацій (2).

ЛІТЕРАТУРА

1. **Белютин Р.В.** Город : метафоры, которыми он живет / Р.В. Белютин // Феномен «города» в картине мира человека : [сб. науч. ст.] – Смоленск : Смоленский гос. ун-т, 2006. – С. 15–28.
2. **Большой** толковый социологический словарь : в 2 т. / [сост. Дейвид Джери, Джулия Джери; пер. с англ. Н.Н. Марчука]. – М. : ВЕЧЕ, АСТ, 1999. – Т. 1 : (А-О). – 1999. – С. 373 (Collins).
3. **Волков Ю.Г.** Социология : [учебник для вузов] / Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая; [под ред. проф. В.И. Добренёва]. – М. : Гардарики, 1998. – 244 с.
4. **Гордон А.В.** Хозяйствование на земле – основа крестьянского мировосприятия // Менталитет и аграрное развитие России (19–20 в.) / А.В. Гордон. – М. : Рос. полит. энциклопедия, 1996. – С. 57–74.
5. **Горнова Г.В.** Феномен города в духовном мире человека : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.13 / Горнова Галина Владимировна. – Омск, 2005. – 150 с.
6. **Джонсон А.Г.** Соціологія / [пер. з англ. Я. Горобець; наук. ред. пер. В. Ісаєв, А. Хорунжий] / А.Г. Джонсон. – Львів : Львівський національний ун-т ім. І. Франка, 2003. – 387 с.
7. **Коган Л.Б.** Урбанизация / Л.Б. Коган, В.В. Покшишевский // Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, (1969–1978). – Т. 27. – 1977. – С. 72–73.
8. **Українські** приказки, прислів'я і таке інше / [уклав М. Номис; упоряд. приміт. та вступна ст. М.М. Позяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. (Літературні пам'ятки України).
9. **Чернов М.Л.** Урбанізм як предмет соціально-філософського аналізу [Електронний ресурс] / М.Л. Чернов // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури. – 2005. – № 51. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_51/Chernov.htm.